

שמואל נ. אייזנשטדט :

סיבות התפוררות ונפילתן של קיסריות

ניתוחים סוציולוגיים והיסטוריים

א

העיסוק בסיבות נפילתן של קיסריות גדולות היה מוקד־התעניינות קבוע ושובה־לב להיסטוריונים, פילוסופים־של־ההיסטוריה ואנשי מדעי־החברה. בטפלים בסיבת נפילתן של קיסריות צריכים היו ההיסטוריונים לפחות לרמז על כמה מהנחותיהם הכלליות יותר, ביחס לטבע האדם ולטבע החברה, ביחס לכוחות המוסריים והחברתיים, המקיימים או שוברים סדר חברתי ומדיני. כאן נתפתו אפילו היסטוריונים „יבשים“ ועניינים ביותר לדון בבעיות כלליות מסוג זה ולגלות את עמדתם ביחס לשאלות או להנחות כלליות יותר מעין אלו.

בדיקת נסיונות מסוג זה אפשר אפוא שיהיה בה ענין לצורך ניתוחן של הנחות רחבות כיוצא באלו בשימושן במחקר ההיסטורי, בשל יחסייהן של הנחות אלו לניתוחים סוציולוגיים שיטתיים של משטרים חברתיים ומדיניים.¹ בזמן האחרון הופיעו מספר מאמרים חשובים מאת היסטוריונים גדולים החוזרים ונזקקים לבעיות שקיעתן של קיסריות גדולות, ומאמרים אלה יכולים לשמש גקודת־מוצא נאה לדיון מסוג זה.

אחד מהם הוא זה של א. ה. מ. ג'ונס, על „ירידתה ונפילתה של הקיסרות הרומאית“.² זהו נסיון ראשון בתחום זה, אחרי הרצאתו של ביינס³ ב־1942, והוא עורר את א. א. ר. בוק⁴ להשמיע כמה הערות מעניינות מנקודת־המבט של דיוגנו. מאמר נוסף הוא זה של ב. לואיס על ירידת הקיסרות העותומאנית,⁵ מקום שחוזר לואיס ונוגע במאמרו של ג'ונס.

עבודתו של ג. אוטרוגורסקי,⁶ המקיפה את כל תולדות הקיסרות הביזנטית, גם היא חוזרת ונוגעת בכמה מסיבות־היסוד להתפוררותה הסופית של זו. כמה ניתוחים מעניינים של תהליכי התפוררותה של קיסרות בית־עבאס אפשר למצוא גם בעבודתו החדשה של קל. כאהן על ההיסטוריה החברתית של ימי־הביניים המוסלמיים.⁷

ב

מה אפוא מלמדים אותנו כל אלה על סיבות ירידתן של הקיסריות הללו? בחלקם הגדול מוקדשים המחקרים בהכרח לניתוחם של הרבה פרטים היסטוריים — כגון הפלישות השונות שהשפיעו על נפילת הקיסרות הרומאית, או השינויים בארצות המסחר ובחכמת־המלחמה שהשפיעו מאד על ירידת הקיסרות העותומאנית או השפעת אישיותם של מושלים ושליטים במצבים המדיניים האלה. אך מעבר לכל הפרטים האלה נכנסים כולם לסיבות „עמוקות“ מעט יותר, כלליות

יותר. ג'ונס מדגיש את ירידת הרוח האזרחית, היעדר כל פטריוטיות קיסרית, צמיחתה של אוריינטציה דתית המבטלת את ההתייחסות לעולם הוה ומסיחה כוחות ומרץ מן הבימה המדינית; את ההתרחבות המתמדת של הביורוקרטיה, שהפכה להיות מעמסה כבדה מאד על המשק; ובשטח הכלכלי — את הצטמקות השטח המעובד, המחסור בכוח-אדם, הדילדול הכלכלי והתפתחותו של מעמד „טפילי“ של אוכלי רנטה קרקעית.

הוא מדגיש כי בעוד שהסיבות האלו היו מצויות דרך-כלל הן בקיסרות-רומי-המזרחית הן בקיסרות-רומי-המערבית הרי רק במערב, מקום שהיו מפורשות יותר ומקום שהיתה השפעתן של הפלישות גדולה הרבה יותר, רק שם הביאו לידי התפוררותה הגמורה של הקיסרות.

כשהוא דן בחיבורו של ג'ונס, מטעים בוק כי נוסף על סיבות כגון התרוששות, התמעטות האוכלוסים ופלישה, לעתים קרובות היו עצם ההחלטת שקיבלו הקיסרים, כגון החלטתו של דיאוקליטיאנוס לקבוע את בירתו בניקומדיה, מחמירות תנאים אלה תחת שתשפרנה אותם. בדומה לכך הוא מראה כי עצם טבעה של מערכת המינהל הצבאי שפוננו הקיסרים איפשר למצביעים (תכופות מצביאים ברבריים) להתחרות עם הקיסרים וסייע להתפוררותה של הקיסרות.

לואיס, בדיונו בירידתה של הקיסרות העותומנית, גם הוא מדגיש את חשיבותה של הביורוקרטיה המנופחת, שאין בה יעילות; את הנטל הכבד של מעמד רנטיירים הגדל והולך; את שקיעת המסחר; ההתרחקות בין מעמד הסוחרים בלתי-המוסלמים (יהודים, יוונים) לרוחה של החברה הפוליטית הצבאית, המוסלמית-העותומאנית, התרחקות אשר במסיבות המשתנות של המאות הי"ח—הי"ט חנקה כל אפשרות של יזמה והסתגלות לשינויים.

קל. כאהן מעיר גם על חשיבות ה„פיאודליזציה“ של הביורוקרטיה ועל האפאתיה הפוליטית הגוברת של הקבוצות הדתיות, ועל חלקן של אלו בשקיעתה של הכליפות העבאסית.

עיקר עניינו של אוסטרוגורסקי בניתוח ההיסטוריה הכלכלית והחברתית של ביוזנץ הוא המאבק בין כוחות המסגרת הפוליטית הריכוזית לבין אלה של האצולה, כשהשליטים מנסים להעמיד איפרות בלתי-תלויה שתוכל לספק להם גם כוח-אדם לשירות צבאי וגם הכנסות, וכשהאצולה מנסה בלי-חשך להצר את צעדיה של איפרות זו — וסופה שהיא מצליחה במאמציה.

אם נבחן את רשימת ה„סיבות“ האלו נופתע למצוא כמה קווים של דמיון, כגון הדגשת הנטל הגובר של הביורוקרטיה, הצטמקות המשאבים הכלכליים וכוח-האדם, איבוד הרוח האזרחית.

כמה מ„סיבות“ אלו, כגון חשיבותה של רוח אזרחית, דומה כי, לפחות למעוף-עין ראשון, כוחן יפה לגבי כל המשטרים המדיניים. ואולם רוב יתר הסיבות שמנו ההיסטוריונים יש להן זיקה קרובה יותר לבעיות הספציפיות יותר של המשטרים הפוליטיים אשר לקיסרויות אלו.

בקשר לכך מעניין מאד לציין כי רוב הניתוחים ההיסטוריים האלה מוחלים על טיפוס מיוחד של קיסרות או משטר מדיני ולא על זולתו. הנה כך אין הם עוסקים בקיסרויות פטרימונליות, כגון האחמנידית או הקארולינגית, אף לא בקיסרויות של פטרימונליות וכיבוש כגון המונגולית, ולא במשטרים מדיניים פיאודליים. כולם עוסקים דווקא בקיסרויות שבהן היו שליטים, שהחזיקו בלגיטימציה מסורתית והתימרו בה, מנסים להקים מסגרות מדיניות „ריפוזיות“, להשתחרר מאזיקי שארת־הבשר המסורתית והקבוצות האציליות, כדי שיוכלו לחתור למטרותיהם המדיניות שלהם, ואשר הקימו או טיפחו מינהל ביורוקרטי ריכוזי שאמור היה לעזור להם בגיוס המשאבים הגדולים שהיו נחוצים להם.

הנה כך נראה כי הרבה היסטוריונים נמשכו, אולי שלא־מדעת, אל טיפוס מיוחד של משטר מדיני, טיפוס שניפרים בו כמה קווי־אופי ובעיות משותפים. אפשר שמשׂיכה זו נבעה מן העובדה שהעיון בטיפוס זה של משטר פוליטי היה המאלף ביותר מבחינתו של חקר ירידתם, התפוררותם ונפילתם של משטרים מדיניים. מכל־מקום, ההנחות השונות של ההיסטוריונים באשר לתנאי תיפקודם של משטרים מדיניים וסיבות התפוררותם הוסבו ברובן על טיפוסים אלה של משטרים מדיניים.

ואולם כל ההנחות האלו באשר לסיבות ירידתן של קיסרויות אלו בדרך־כלל לא הוצגו בצורה שיטתית ומפורשת בתכלית, שיהיה בה כדי לאפשר את בדיקתן ולפתח השוואה בין הצורות בהן התפתחו או פעלו בחברות שונות.

כאן אולי יכול הניתוח הסוציולוגי של משטרים מדיניים בכלל, ושל המשטרים הספציפיים של קיסרויות אלו בפרט, להועיל להסברן השיטתי של הנחות אלו ושל תחולתן על הניתוח המשווה.

ג

לפיכך יש לראות תחילה איזה חברות כלולות בסוג זה של משטר מדיני ואחרי־כן לנתח שיטתית את סגולותיו האפייניות העיקריות.

סוג זה של משטר מדיני הקיף הרבה חברות, והחשובות שבהן:
(א) הקיסרויות העתיקות — בפרט של המצרים, הבבלים, ואולי גם של האינקא והאצטקים;

(ב) הקיסרות הסינית, מתקופת האן עד תקופת צ'ינג;

(ג) הקיסרויות האיראניות השונות, בפרט של הסאסאנים, ובמידה מועטה יותר של הפרתים והאחמנידים;

(ד) הקיסרות הרומאית והקיסרויות ההלניסטיות השונות;

(ה) קיסרות ביוניץ;

(ו) כמה מדינות הודיות עתיקות;

(ז) הכליפות הערבית, במיוחד מתקופת מלכותם של בית־עבאס ובית־הפאטימיים, המדינות המוסלמיות בים התיכון ובאיראן, ולבסוף הקיסרות העותמאנית;

(ח) מדינות אירופה המערבית, התיכונה והמזרחית מאז נפול המשטרים הפיאודליים ועד תום תקופת האבסולוטיזם;
 (ט) קיסריות-כיבוש, ז.א. המשטרים המדיניים השונים שהוקמו בארצות בלתי-אירופיות כתוצאה מהתפשטות, קולוניזציה וכיבוש אירופיים — במיוחד הקיסריות הספרדית-האמריקאית והצרפתית והקיסרות הקולוניאלית הבריטית בהודו.
 רוב הקיסריות הריכוזיות הביורוקרטיות האלו התפתחו מתוך (א) קיסריות פטרימונליות כגון מצרים, או קיסרות הסאסאנים; (ב) קיסריות דואליסטיות נודדיות-ישוביות (שבהכרח יש להן הרבה תכונות משותפות עם קיסריות פטרימור-נליות); (ג) משטרים פיאודליים, כגון המדינות האבסולוטיסטיות האירופיות; ו-(ד) מדינות-ערים (הקיסריות הרומאית וההלניסטיות) — ורובן נתגלגלו שוב באחד הטיפוסים האלה או במשטרים מדיניים מודרניים. הנה כך עומדות הן כביכול בתווך בין משטרים מדיניים מסורתיים למשטרים מודרניים, ומעמדם זה ניכר, כפי שעוד נראה, בתכונות-היסוד שלהן.

ד

תכונות-היסוד של משטרים מדיניים אלה של הקיסריות היתה בכך שבמסגרת אותם מוסדות מדיניים נתקיימו בעת-רבעונה-אחת טיפוסים מסורתיים, בעלי מידה קטנה של דיפרנציאציה, של פעולות, מגמות וארגונים מדיניים, וכן גם פעולות, מגמות וארגונים בעלי רמת דיפרנציאציה גבוהה.
 כדי שנוכל להבין את התכונות האלו, אין טוב לנו מלתאר בקצרה את התהליכים הממשיים של הקמת הקיסריות האלו והתפתחותן.
 על אף השוני הגדול ברקע היסטורי ותרבותי, אפשר למצוא אי-אלו תכונות משותפות בשלבים הראשונים להקמת מסגרות מדיניות מעין אלו. בכל המקרים באה היזמה להקמתן מצד השליטים — קיסרים, מלכים או אנשים הנמנים על עילית פאטריציית שלטת (כגון היסוד הפעיל והדינאמי יותר בעילית הפאטריציית של רומא הרפובליקאית). על הרוב היו שליטים אלה בני משפחות פאטריצייות, פטרימונליות, שבטיות או פיאודליות מבוססות, או שהיו חומסי-שלטון, בני משפחות מן המעמדות הנמוכים יותר, שניסו לכוון שושלות חדשת או לכבוש טריטוריות חדשות. בכמה מקרים היו אלה כובשים שניסו לכבוש טריטוריות שונות ולשפוך ממשלתם עליהן. ברוב המקרים היו שליטים מעין אלה קמים בתקופות של אי-שקט, מהומה, או התפוררות של משטר מדיני קיים — אם מדינות-ערים פאטריצייות, שבטים, קיסרות-יות פטרימונליות או משטרים פיאודליים — או בתקופות של מאבק פנימי עז. ברגיל היתה מטרתם להשיב את השלום והסדר לקדמותם. עם זאת לא ניסו להחזיר את הסדר הישן בשלמותו, אף כי מטעמים תעמולתיים ואופורטוניסטיים יש שהיו מעלים על נס רסטורציה מעין זו כאידיאולוגיה או כסיסמה מדינית. תמיד היה להם איזה חזון של מטרת מדיניות מובהקות, של מסגרת מדינית מאוחדת. הם חתרו לכוון מסגרת מדינית מאוחדת וריכוזית יותר, אשר בה יוכלו להשיג מנופול על

הכרעות מדיניות ולהציב מטרות מדיניות, בלי שיהיו כבולים על-ידי קבוצות, אציליות מסורתיות שונות, שבטיות או פאטריצייות. אפילו כשהיו כובשים — כבמקרה הקיסריות הרומאית, המוסלמיות או הספרדיות-האמריקאיות — גם אז היה להם איזה חזון מעין זה, והם ניסו להאצילו לפחות על חלק מן האוכלוסיה הכבושה.

לעתים קרובות מאד היו מטרות אלו מכוונות נגד קבוצות חברתיות ומדיניות שונות, אף נתקלו בהתנגדות מצדן. עם כל גודל המהומה, אי-השקט והמאבק הפנימי, תמיד היו איזה קבוצות שהפיקו מהם תועלת, או שקיוו להפיק מהם תועלת, או שחתרו לשוב ולכונן את הסדר ה"ישן" שבו היו להם עמדות תוקף והשפעה. קבוצות אלו — שברגיל כללו אי-אלו קבוצות אציליות, פאטריצייות או כפריות-מסורתיות מעט יותר, ועיליות תרבותיות מסורתיות — ברגיל ראו לחשוש מפני המטרות החדשות של השליטים ופעולותיהם. במקרים רבים היו השליטים בעיניהם בוגדים, עבדים שנתמלכו, או ברברים. אבל מחוץ לסיבות ה"חברתיות" הטהורות האלו, נראה היה לעיליות הללו כי המגמה לריכוז פוליטי מעמידה בסכנה את עמדתן והן לא היו מוכנות לסייע בגישומה של זו. לפיכך מנסות היו תכופות למנוע מקורות ותמיכה מן השליטים, לקשור קשר ולפעול נגדם במלחמה מדינית גלויה או בערמה, בהסתננות ובהככים.

השליטים הוצרכו למצוא להם בעלי-ברית, בין סבילים ובין פעילים, כדי שיוכלו להגשים את מטרותיהם כנגד הכוחות האציליים או הפאטריציים השונים האלה. היה עליהם לחשל כל מיני מכשירי שלטון ומדיניות לגיוס המשאבים השונים הנחוצים להם — בין אמצעים כלכליים ובין כוח-אדם או תמיכה מדינית. השליטים ניסו, כמובן, למצוא להם בעלי-ברית בתוך הקבוצות והשכבות שהאינטרסים שלהן היו מנוגדים לאלה של הקבוצות המסורתיות והאציליות יותר ואשר יכלו להפיק תועלת מהחלשתן של הללו ומפינון חברה מדינית מאוחדת יותר. אלו נחלקו ביסודן לשני סוגים. הראשונות היו קבוצות כלכליות, תרבותיות ופרופסיונליות-למחצה, פעילות יותר (עירוניות ברובן), שאם בשל מוצאן ו/או בשל האינטרסים והמגמות החברתיים שלהן היו מנוגדות לקבוצות האציליות-המסורתיות. האחרות היו השכבות הרחבות יותר, הסבילות יותר מבחינה מדינית וחברתית — בפרט איכרים, ובמידה מועטה יותר גם כמה קבוצות עירוניות נחותות יותר, שיכלו להפיק תועלת, ואם גם בעקיפים, מהחלשת הכוחות האציליים ומפינון שלום וסדר על-ידי השליטים.

מתוך הקבוצות והשכבות השונות האלו היו השליטים מקווים לגייס את המקורות השונים שנדרשו להם. למען יוכלו לגייס מקורות אלה ולהגשים את קווי-מדיניותם, הוצרכו השליטים גם לחשל אי-אלה מכשירים של פעולה מדינית ומינהלית, שעליהם יוכלו להסתמך ואשר באמצעותם יוכלו לספק שירותים שונים לשכבות האיכריות, שהיו בעלות-בריתם או תומכותיהם הפוטנציאליות.

ברוב המקרים יכלו השליטים להסתייע בכמה גופים וחוגים מינהליים ומדיניים קיימים. אך אפילו בשעה שהיו חוגים ומוסדות מינהליים כאלה בנמצא, הוצרכו

השליטים לחולל בהם תמורות על-מנת להתאימם לצרכיהם. במידה שהיה הסגל הקיים מקורב לכוחות האציליים, היו השליטים צריכים בהרבה מקרים להחליפו. אבל לא די היה בחילופי-אישים. השליטים היו צריכים לדאוג לכך שהסגל המינהלי-הביורוקרטי החדש ישמור להם אמונים ויהיה תלוי בהם, שלא "ייכבש מחדש" על-ידי הכוחות המתנגדים. יתר על כן, השליטים היו צריכים לדאוג לאירגון הגופים המינהליים האלה בצורה שתאפשר להם לבצע פונקציות שונות, הן בשבילם הן בשביל תומכיהם בשכבות העיקריות שבחברה. לתכלית זו ניסו השליטים לרכוש בידיהם שלהם את המינויים למשרות אלו. ככל האפשר השתדלו למנות אנשים שהיו נאמנים להם ושעם זאת גם היו להם התכונות הנחוצות למילוי התפקידים. השליטים ניסו גם לפקח על תקציבם של הגופים הביורוקרטיים האלה ולהשיג מקורות מספיקים לכסות את הוצאות הדרושות ולשלם את משכרות הפקידים. כן הרגישו השליטים תמיד כי פקידים אלה הם משרתיהם האישיים, או משרתי המדינה שרצו לכוננה, אך לא נציגי איזה קבוצות או שכבות בחברה. דרך-כלל שקדו השליטים לשחרר גופים אלה, ארגונים וקבוצות ביורוקרטיות אלו, במידת האפשר מכל תלות בשכבות ובקבוצות המסורתיות והאציליות יותר, ולהעניק להם מידה של תוקף ופרסטיז'ה נוכח השכבות האלו. כאן היה על השליטים בהכרח להקצות לגופים האלה איזו מידה של אוטונומיה ואי-תלות, ולאפשר להם לבצע אי-אלה שירותים לאוכלוסיה. אמת נכון, תכופות מאד רצו השליטים להשתמש בגופים האלה אך ורק, או בעיקר, לתכלית נצלנית — כדי לדלדל את האוכלוסיה ומשאביה. אבל אפילו בקיסרויות-כיבוש, אם רצו השליטים לעשות את שלטונם קבע, היה עליהם לאפשר לשירותים האלה לספק קצת מן הצרכים של קצת מן הקבוצות החברתיות — ולוא אך כדי להמציא להן שלום, בטחון ואי-אלה שירותים מינימליים.

ה

בהקשר החברתי והמדיני המתואר למעלה פיתחו שליטי הקיסרויות האלו את מטרותיהם הספציפיות ואת מגמותיהם המדיניות, שעיצבו את תכונות-היסוד של המשטרים המדיניים של אותן קיסרויות. היה שוני רב במטרות הקונקרטיות של שליטי החברות הביורוקרטיות ההיסטוריות. עשויות היו לכלול איחוד טריטוריאלי והתפשטות, כיבוש, העשרת החברה המדינית, פיתוח כלכלי, וקיומו או התפשטותו של דגם תרבותי מסוים. אך בלי הבדל מה היו המטרות הממשיות של השליטים, הרי העובדה שברגיל נצטיירו והוגשמו כמטרות מדיניות אוטונומיות של מסגרת מדינית מאוחדת, ריכוזית, היא עצמה השפיעה הן על טבע המגמות המדיניות הכלליות של השליטים הן על המטרות וקווי-המדיניות הממשיים שלהם. עובדה זו הצריכה את פיתוחן של אי-אלו מטרות כל-ליות, שבמסגרתן התפתחו קווי-המדיניות הממשיים יותר של השליטים. המטרה הכללית הראשונה מסוג זה של שליטים אלה היתה עצם פיתוחה וקיומה

של מסגרת פוליטית מאוחדת וריכוזית ושליטתם עליה. שנית, פיתחו שליטה של קיסריות אלו מגמות כלליות מיוחדות באשר לגיוס מתמיד ובלתי־לוי של מקורות מעין אלה משכבות שונות בחברה. עצם עילת־היותם — בקרבותיהם עם יסודות פיאודליים או פטרימונליים — מיוסדת היתה, במידה מרובה, על יכולתם להגשים ברצוף קווי־מדיניות שונים, לקיים מסגרת מאוחדת, ריכוזית ומידה של גמישות בבחירת הקווים המדיניים והמטרות הממשיות. יתר על כן, דרושה היתה להם אספקה רצופה של מקורות להחזקת המנגנון המינהלי, ששימש אחד מיסודות כוחם ואמצעי עיקרי להגשמה הרצופה של קווי־מדיניותם. הנה כך, כפועל־יוצא מן המטרות האלה וממעמד הסטרוקטוראלי בחברה, פיתחו השליטים האלה גם אינטרס יסודי בגיוס הרצוף של מקורות וכוח־אדם, שבמידה גדולה יהיה בלתי־תלוי בזכויות ובחובות השייכותיות (אסקריפטיביות) הקבועות של הקבוצות והשכבות האלו ובמשאלותיהם של הנמנים עליהן.

האינטרס הזה בא על גילויי בשאיפתם של השליטים לרכז בידיהם את רוב המקורות מסוג זה (כמו, למשל, על־ידי אחסון סחורות וכספים וצבירת רכוש ממלכתי), או לפתח את הטיפוסים השונים של מקורות „חפשיים־שוטפים“ (free floating) ביידים, שלא היו קשורים לשום קבוצות שייכות אך אפשר היה לצברם ולהחליפם בלי הגבלה, מקורות שלאחר־מכן יוכלו לפקח עליהם ולהשתמש בהם. כדי להבטיח את קיומם הרצוף של מקורות שוטפים מסוגים שונים ואת יכולתם להשתמש בהם לצרכיהם שלהם (הבזבזניים עד מאד, בדרך־כלל), כמו גם את פיקוחם הרצוף עליהם, מנסים היו השליטים והביורוקרטיה (במידה שלא היתה התנגשות בין האינטרסים שלהם) למנוע כל קבוצה או שכבה אחת בתוך החברה מלפקח על השימוש במשאבים שפאלה (בין עושר, פרסטיז'ה, או כוח ותמיכה מדיניים) במידה שתספיק לה לקרוא תגר על פיקוחם של השליטים עליהם. משום כך היו השליטים והביורוקרטיה נוטים תמיד, בקיסריות אלו, לווסת את כל שאר מרכזי הכוח, לכוף אותם אליהם או לדכאם, כדי להפחית ככל יכולתם את האפשרות שייעשו אוטונומיים לגמרי. מטעם זה ניסו השליטים לבצר לעצמם עמדות אסטרטגיות שאיפשרו להם לפקח על רוב המשאבים המצויים בעין ועל רוב הקבוצות החברתיות.

בשל המגמה הזאת השתדלו תמיד שליטי הקיסריות האלו להחליש את הקבוצות ה„מסורתיות“, האוטרכיות, בפרט את הקבוצות האציליות השונות, ולקדם, ולוא גם בהקף מוגבל, קצת מן הקבוצות הבינוניות והנמוכות בעלות רמת דיפרנציאציה מסוימת, במיוחד את האיכרים החפשיים או את הקבוצות העירוניות, אך בתוך כך חתרו גם לפקח עליהם.

ואולם עצם מגמותיהם המדיניות של שליטי קיסריות אלו והתנאים החברתיים שבהם פעלו נטו לפגוע בכשרם. הללו תמיד ראו עצמם בחינת נושאי ערכים וסמלים מסורתיים, והלגיטימציה שלהם עצמם מנוסחת היתה במונחים של ערכים

מעין אלה ובהכרח היתה מגבילה במובנים שונים — שבאחדים מהם עוד נדון — את החתירה אחר מטרותיהם המובהקות, המדיניות האוטונומיות. יתר על כן, גם המבנה החברתי והכלכלי של חברות אלו נוטה היה לשים סייגים לכשרם של השליטים להגשמת מטרותיהם הגדולות ומגמותיהם המדיניות. ברוב הקיסריות האלו עלו כמה וכמה טיפוסים מפותחים-ביחס של פעילות כלכלית — נוטות היו לפתח איכרות חפשית, מידה של אפשרות לעסקות מסחריות בקרקע, ובמיוחד כל מיני ארגוני-סחר וחרושת נרחבים יותר — וכל אלה פתחו פתח לעלייתן של מערכות-שוק מסובכות-ביחס. פעולות אלו הן שסיפקו את המקורות השוטפים-החפשיים השונים שנדרשו לשליטים, ואולם כמעט כל הקיסריות האלו בסיסן הכלכלי היה חקלאי בעיקרו. משטריהן הכלכליים היו מוגבלים מבחינת רמת הייצור הטכנולוגית, הקף זרימתם של המקורות הכלכליים השונים מהלאה ליחידות שלמות-לעצמן, או מבחינת הקפן של פעולות כלכליות-שוקיות טהורות. בדומה לכך עדיין היו חלקים גדולים של המבנה החברתי של קיסריות אלו נתונים בתוך יחידות סגורות, מסורתיות, בעלות רמה נמוכה של דיפרנציאציה. רק בשטחים המרכזיים יותר של תחומיהן המוסדיים השונים — בפוליטיקה, בחיי התרבות ובארגוניהן החברתיים — נוטים היו פעולות וארגונים בלתי-מסורתיים, בעלי רמת דיפרנציאציה גבוהה, להתפתח בהקף רחב מעט יותר.

1

מתוך משחק-הגומלים בין הכוחות השונים שתוארו למעלה נתעצבו תכונות-היסוד של המשטר המדיני של הקיסריות האלו: — קיום-צוות של פעולות וארגונים מדיניים מסורתיים בעלי דיפרנציאציה נמוכה-ביחס והתפתחות נטיה מוגבלת לאוטונומיה במוסדות מדיניים.

נטיה מוגבלת זו נתגלתה קודם-כל כנטיה לריכוז מדיני; שנית, בפיתוח מטרות מדיניות אוטונומיות על-ידי השליטים; ושלישית, בהקף הרחב-ביחס של האוטונומיה הארגונית של פעולות מיבצעיות ומינהליות.

אבל שיעור הדיפרנציאציה של הפעולות, הארגונים והמטרות המדיניים במשטרים מדיניים אלה עדיין היה מוגבל על-ידי מספר גורמים חשובים.

ראשית, הלגיטימציה של השליטים מנוסחת היתה כאן במונחים מסורתיים-דתיים ביסודם, אף אם נטו להדגיש שבסופו של דבר בידיהם המנופול על ערכים מסורתיים מעין אלה, ומנסים היו להכחיש ששאר קבוצות (מסורתיות) יכולות אף הן להיות שותפות במנופול הזה.

שנית, התפקיד המדיני היסודי של הנתין לא הובדל אל-נכון משאר תפקידים יסודיים בחברה — כמו, למשל, השתייכות לקהילות מקומיות; תכופות היה משוקע בקבוצות מעין אלו, ולאזרח או לנתין לא היו זכויות מדיניות ישרות שהיה משתמש בהן בדרך הצבעה או בחירה.

שלישית, הרבה יחידות שיוכיות מסורתיות, דוגמת בתי-אב אציליים או קהילור

טריטוריאליות, מילאו בחברות אלו הרבה תפקידים מדיניים מכריעים ושימשו יחידות של ייצוג מדיני. כתוצאה מכך היה הקף הפעילות וההשתתפות המדינית מצומצם יותר מאשר ברוב המשטרים המדיניים המודרניים בני-זמננו. עקב קיומם של מגמות, פעולות וארגונים מדיניים, הן מסורתיות והן בעלי רמה גבוהה-ביחס של דיפרנציאציה, נוצרה במסגרת הקיסריות האלו זיקת-גומלים מורכבת בין המוסדות המדיניים לשאר חלקים של המבנה החברתי. השליטים היו זקוקים הן לתמיכה „מסורתית“ הן לתמיכה מדינית מורכבת יותר, והיו תלויים בשתי אלו כאחת. התלות ה„מסורתית“ של השליטים בשאר חלקים של המבנה החברתי באה על גילויה בצורך להרים על נס את הלגיטימציה המסורתית שלהם ואת העמדות וההזדהויות המדיניות המסורתיות, הנתונות להם בלי כל תנאי. של קבוצות רבות. ואולם מצד שני, עקב נטייתם של השליטים לעצמאות ולאוסר נומיה מדיניות, נעשו תלויים במשאבים מסוגים שלא עמדו לרשותם באמצעות התחייבויות ויחסים מסורתיים שונים. כפי שהראינו למעלה, זקוקים היו כאן השליטים לתמיכה ולמשאבים גמישים יותר שלא היו משוקעים בקבוצות שיוכיות מסורתיות, ולא היו קשורים למטרות קבועות פחות או יותר, שיכולות היו לשמשם לצורך הגשמת מטרותיהם השונות בהתאם לשיקול המדיני שלהם. הטיפוסים השונים והמשונים של פעולות ומגמות מדיניות לא היה להן קיום-צוות בחברות אלו ב„תאיים“ נפרדים, המקושרים ביניהם רק באיזו צורה רופפת ובלתי-יציבה. מקושרים היו כאן יחדיו במסגרת אותם מוסדות, ורציפותו של כל טיפוס של פעילות מדינית תלויה היתה כאן בקיום שני הטיפוסים של מגמה מדינית. בגלל כך היו אפוא פעולותיהם של השליטים מכוונות, באורח פאראדוקסלי, לקיים לגיטימציה מסורתית יסודית — לא רק על-ידי ניצולה של תמיכה לא-מסורתית אלא אף על-ידי ניצולה של תמיכה בלתי-מסורתית, וכן גם לגייס משאבים „מסורתיים“ למטרות אוטונומיות מבחינה מדינית ובאפיקים בלתי-מסורתיים.

ז

מתוך כך יכלו המשטרים המדיניים של קיסריות אלו להתקיים רק במידה שאפשר היה לקיים, בעת-ובעונה-אחת וברציפות, במסגרת אותם מוסדות מדיניים, הן את המישורים המסורתיים הן את הצורות המורכבות יותר של לגיטימציה, תמיכה וארגון מדיני. רציפותם של משטרים אלה היתה מותנית בהמשך קיומו של שיווי-משקל מסוים בין פעילות מדינית מצד חלקים מסוימים שבאוכלוסיה לבין פאסיביות או אפאתיה מדיניות, לגבי בעיות מדיניות מרכזיות, מצד חלקיה הגדולים של האוכלוסיה. הפעילות המדינית המוגבלת יכלה להבטיח חלק מן התמיכה המדינית הגמישה יותר, ואילו האפאתיה מצדה דרושה היתה לקיום הלגיטימציה המסורתית של השליטים.

בהקשר זה היו השליטים מנסים בתמידות לטפח מידה מוגבלת של מוביליות ופעילות מדינית, שתכנסנה את היסודות הפעילים ביותר שבקבוצות העיקריות

למעגל המוסדות המדיניים המרכזיים, תבטחנה את נאמנותם ותעשינה אותם צינורות-תמסורת שבהם אפשר יהיה להעביר את הסמלים המדיניים המרכזיים לשכבות ה"סבילות" יותר. ואולם בתוך כך היו השליטים משתדלים תמיד להגביל את הקפה של ניידות מעין זו כדי שלא לחתור תחת הלגיטימציה המסורתית שלהם ותחת המונופול שלהם על עיצוב ההכרעות המדיניות.

קיומם של תנאים כאלה היה תלוי גם בפעולות ובקווים המדיניים של השליטים וגם בפעולות ובמגמות המדיניות של הקבוצות הראשיות.

ואולם במסגרת קווי-המדיניות של השליטים, כמו גם בפעולות המדיניות של הקבוצות העיקריות, התפתחו כמה וכמה סתירות. שרשי הסתירות בקווי-המדיניות של השליטים היו נעוצים בעצם קיומן והתפתחותן של קיסריות אלו ובתכונות-היסוד של משטרן המדיני.

הניתוח הקודם הראה כי שליטי הקיסריות האלו נטו לפתח שלושה טיפוסים עיקריים של מגמות-יסוד מדיניות. קודם-כך, מעוניינים היו בטיפוח המוגבל של מקורות חפשיים ובשיחרורם מהתחייבויות לקבוצות מסורתיות-אציליות. שנית, היו השליטים מעוניינים לפקח על מקורות אלה, לחייבם כביכול לשימושם שלהם. שלישית, נטו השליטים גם לחתור למטרות שונות — כגון מסעי-התפשטות צבאיים — שהן כשלעצמן היה בהן כדי לכלות הרבה מן המקורות החפשיים שבעין. בין הנטיות השונות האלו של השליטים יכלו סתירות רציניות להתפתח בנקל.

ח

הסתירות בין המגמות המדיניות השונות האלו של השליטים, אף כי לא תמיד עמדו עליהן השליטים מדעת, מובלעות היו בכליזאת במעמדם הסטרוקטוראלי, בבעיות ובצרכים אשר בהם טיפלו, ובקווי-המדיניות הממשיים שנקטו לפתרון הבעיות האלו.

התחום הראשון-במעלה בו היו סתירות אלו באות על גילויין היה זה של הלגיטימציה והריבוד. כפי שראינו, היו השליטים מנסים תכופות להגביל את תקפה של האצולה וליצור קבוצות-סטאטוס חדשות. אבל נסיונות אלה נתקלו בכמה וכמה מכשולים. בלי התחשב בהקף פעולותיהם העצמיות של המונארכים בשטח זה, במספר תארי-האצולה החדשים שנוצרו, בשיעור העידוד שניתן לשכבות חדשות, הרי ברגיל היו סמלי הסטאטוס שבהם השתמשו השליטים דומים מאד לאלה שאותם נשאו בני האצולה הקרקעית, והפטריומנטלית, או אי-אלו עיליתות דתיות. יצירת טיפוס חדש לגמרי של לגיטימציה, חילוני ו"ראציונלי", שבו יהיו הקבוצות החברתיות או עקרונות אוניברסליסטיים מוקדי הלגיטימציה, היתה מעבר לאופק שלהם ו/או בניגוד לאינטרס המדיני היסודי שלהם. בהכרח היתה זו כרוכה בהרחבת תחום ההשתתפות המדינית, ודבר זה היה מגביר את השפעת השכבות השונות במוסדות המדיניים. לפיכך הרי ברגיל לא היה ביד השליטים להתרומם מעל לסמלי הריבוד

והלגיטימציה, שנישאו ויוצגו על-ידי אותן שכבות עצמן שאת השפעתן ביקשו לצמצם.

משום כך מובן-מאליו שמוגבלת היתה יכלתם של השליטים לפנות אל השכבות הנמוכות יותר שבאוכלוסייה. חשוב עוד יותר מזה, בגלל הדגשת עליונותם ורום-ערכם של סמלים וערכים אציליים, היו הרבה שכבות וקבוצות בינוניות או חדשות נוטות להזדהות עמהם וכתוצאה מכך „להאציל“ את עצמן.

הסתירה בקווי-המדיניות של השליטים ובמטרותיהם יכלה להתפתח גם בכיוון אחר. עם כל שהיו שליטים אלה כבולים למסורת, הנה קווי-המדיניות שלהן הצריכו את יצירתם והפצתם של משאבים „חפשיים“ גמישים יותר בתחומים מוסדיים שונים. הפצתם של מקורות חפשיים מעין אלה הצמיחה הרבה קבוצות דתיות, רוחניות ומשפטיות בעלות מגמות ערכיות גמישות, או שטיפחה קבוצות מעין אלו. זאת ועוד, המגמות והערכים של השכבות הבינוניות הרחבות יותר שבחברה דומים היו לפעמים לאלה שהופצו על-ידי קבוצות-העילית הפעילות הללו. אף כי במקרים רבים היו כל היסודות האלה חלשים מאד ונכנעו להשפעת הקבוצות וקווי-המדיניות השמרניים יותר של העילית השלטת, הנה במקרים אחרים — כמו באירופה — התפתחו כדי מרכזי-כוח עצמאיים-ביחס, שהתנגדותם לשליטים אך הומרצה על-ידי קווי-המדיניות האלה השמרניים יותר.

בסתירות דומות לאלו אפשר להבחין גם בפעולות השליטים בשטח הכלכלי. ראשית-כל הרי המטרות הכלכליות העיקריות של שליטי קיסרויות אלו, ז. א. גיוס משאבים להגשמת איזו מדיניות באיזה רגע נתון וקיום התנאים המגדילים עד קצה הגבול האפשר את משאביהם העצמאיים ה„חפשיים“, העמידו בפני השליטים שורה של דילמות שיכלו להיות חריפות ביותר במשטרים כלכליים בלתי-מפותחים ביחס, ואשר יכלו להצמיח אצל השליטים סתירות חריפות בין מדיניות כלכלית קצרת-טווח לארוכת-טווח. הצורך המתמיד בגיוס משאבים נרחבים יכול היה לעתים קרובות להתיש את המקורות ה„חפשיים“ המצויים-בעין ולהביא את השליטים לידי תלות בכחות המסורתיים יותר. בעלי-האחוזות והסוחרים הגדולים, שהיו מרכזים חשובים של כוח כלכלי, ניסו לעתים קרובות למדי להחריף את הסתירה הזאת על-ידי המצאת הקצבות קצרות-מועד למימשל במחיר ביצור עמדותיהם שלהם ועל חשבון השליטים. השליטים היו צריכים להסתייע בשירותים ובמקורות השונים של קבוצות אלו ולהעניק להן תמורת זאת הנחות שונות, שלעתים קרובות נוטות היו לחתור תחת שפיעתם של המשאבים החפשיים השונים לטווח ארוך ולהחליש את מעמדם של השליטים.

סתירה דומה לזו היתה קיימת בין מדיניות קצרת-טווח לארוכת-טווח באשר לבעיות כוח-האדם המינהלי. במקרים רבים לא היה כוח-אדם מספיק לביצוע משימות מינהליות ומדיניות שונות, או שבגלל אמצעי-קשר ואפשרויות טכניות בלתי-מספיקים קשה היה מאד לפקח ביעילות על סגל מעין זה. או אז נוצר צורך

„להחכיר“ פונקציות ומשרות שונות לאפרתים ולבעלי־אחויות מקומיים, או לפקידים שמעט־מעט נעשו אף הם אצילים.

הדוגמה הטובה ביותר להתפתחות ניגוד, בין הקבוצות החברתיות שהוקמו על־ידי העילית השלטת ובין מטרותיה והנחות־היסוד המדיניות שלה, היא התפתחות השיטה של ממפר משרות, שבקיסריות אלו היתה קשורה קשר הדוק בכל התהליך של גיוס פקידים לבירוקרטיה.⁸ בראשונה הונהגה שיטה זו ברגיל על־ידי המלכים כאמצעי לפתרון בעיותיהם הכספיות ולהכנסת יסודות חדשים (בלתי־אציליים) לשירותם. אבל בהמשך הזמן החלה הבירוקרטיה ברוב החברות האלו לראות במשרותיה נכסים, למסרן מיד ליד בתוך המשפחה או למכרן בשוק. בדרך כך קיפחו השליטים מעט־מעט, חרף הרבה מאמצים נגדיים, את השליטה על המשרות.

דרך־כלל היה הדבר קשור בנטייתה של הבירוקרטיה גופה — עצם מכשיר־השלטון של השליטים — „להאציל“ את עצמה, לרכוש לה סמלים של סטאטוס אצילי ולבוא בברית עם כוחות אציליים. במקרים שכאלה המירה הבירוקרטיה תכופות מאד את מטרות השירות לשליטים במטרות של התגדלות־עצמית — כשהפקידים מנצלים את עמדותיהם על־מנת להעשיר את עצמם ואת משפחותיהם, הופכים בכך להיות נטל גובר והולך על המשק ומקפחים את יעילותם.

דבר זה השפיע בהכרח על טבעה והקפה של הפעילות המדינית ועל שיעור גיוסה של המנהיגות המדינית. ככל שגברו תהליכי ה„התאצלות“ שהותוו למעלה, מדלדלים היו ברגיל את אספקת המנהיגים המדיניים למוסדות המדיניים המרכזיים. היסודות הפעילים יותר התנפרו למשטר — „נכנעו“ לכוחות האציליים ולאפאתיה פוליטית גמורה, או שנעשו מרכזי תהפוכה ותמורה חברתית ומדינית.

ט

סתירות דומות לאלו נטו להתפתח גם בעמדות ובפעולות המדיניות של השכבות הראשיות בחברות אלו. אפשר להבחין בארבע עמדות של שכבות וקבוצות שונות כלפי הנחות־היסוד של המשטרים המדיניים בקיסריות אלו וכלפי מטרות־היסוד של השליטים:

העמדה הראשונה (שאותה גילתה בעיקר האצולה) היתה זו של התנגדות להנחות אלו, והיא באה על ביטוייה בעיקר בנסיונות להפחית את הקף המקורות החפשיים בחברה המדינית ולהגביל את האוטונומיה המדינית של השליטים.

העמדה השניה היתה סבילות כלפי ההנחות האלו, הסתגלות „אמפירית“ לדרישות המינהל והשלטונות המרכזיים. עמדה זו נתגלתה בעיקר מצד האיכרות, ולפעמים גם מצד קבוצות אחרות שמעוניינות היו רק בקיום האוטונומיה המקומית המצומצמת שלהן ובאינטרסים הכלכליים המידיים שלהן.

העמדה השלישית, שאותה היה למצוא בעיקר בתוך הבירוקרטיה וחלקים מן הקבוצות העירוניות והעיליות המקצועיות והתרבותיות, התבטאה בהזדהות יסודית עם הנחות המשטר המדיני של קיסריות אלו, בנכונות להילחם על האינ-

טרסים שלהם בתוך המסגרת המדינית ולתעל את האינטרסים שלהם עצמם בתוך מסגרת המוסדות המדיניים הקיימים והחברות המדיניות שהוקמו על-ידי השליטים העמדה הרביעית, שפותחה בעיקר על-ידי הקבוצות העירוניות יותר והעיליתות המקצועיות והרוחניות, צידדה בהרחבת הקפה של ההשתתפות המדינית אל מעבר להנחות של המשטרים המדיניים הקיימים. עמדה זו, שנתגלתה בכירור רב ביותר על-ידי קבוצות המעמד הבינוני והמשכילים באירופה בסוף המאה הי"ח, באה על ביטוייה בנסיונות שונים לשנות את הנחות-היסוד וערכי-היסוד של המשטר המדיני, להרחיב את מסגרות ההשתתפות המדינית ו/או למצוא נקודות-התייחסות של פעילות מדינית החורגות מגדר המשטר המדיני הנתון.

במקרים ממשיים היו עמדות אלו משתזרות לעתים קרובות, והעמדות הממשיות של כל קבוצה ושכבה היו משתנות בחברות ובתקופות שונות. יתר על כן, עמדותיה של שום קבוצה מסוימת מעולם לא היו אחידות ויציבות, ונתונות היו לשינויים גדולים בהתאם לתנאים, לדרישות השליטים או לאפשרויות. הקונסטלציות הממשיות של העמדות המדיניות השונות האלו מצד הקבוצות החברתיות הראשיות הן שהשפיעו במידה מרובה על הקף השתתפותן המדינית ועל שיעורה וטיבה של המנהיגות המדינית שהיתה נוטה להתפתח מתוך קבוצות אלו. כאן שוב היתה הנטייה המשמעותית ביותר, מבחינת רציפותם של משטרים אלה, נטייתה הפוטנציאלית של הביורוקרטיה, "להתאצל" ולחתור בכך תחת עצם התנאים לרציפות אשר כזאת.

י

משחק-הגומלים בין קווי-המדיניות של השליטים למגמות ולפעולות המדיניות של הקבוצות החברתיות העיקריות הוא שמיצה את תהליכי-התמורה המדיניים בתוך החברות האלו. והוא שגם יכול היה להבשיל את התנאים שיקלו על נפילתן של קיסריות אלו. בלשון מוחשית יותר, היו הגורמים העיקריים שחוללו תהליכי תמורה בקיסריות אלו: (א) הצטרכותם המתמדת של השליטים לטיפוסים שונים של מקורות, ובמיוחד תלותם המרובה במקורות חפשיים שונים; (ב) נסיונותיהם של השליטים להחזיק בעמדות-הפיקוח שלהם, הן מצד הלגיטימציה המסורתית הן מצד הפיקוח המדיני היעיל על הכוחות הגמישים יותר שבחברה; (ג) אפשרות התפתחותן של מה-שנקרא "הפרימאט של מדיניות-החוץ"⁹ ברוב החברות האלו, ובעקב זאת — הרגישות המרובה והמתמדת של המבנה הפנימי בחברות אלו לגבי סוגים שונים של לחץ מבחוץ ולגבי מאורעות מדיניים וכלכליים בשטח הבינלאומי; (ד) כתוצאה מכך, צרכיהם של השליטים בהגברת גיוסם של מקורות שונים כדי לטפל בבעיות הנובעות מן התמורות במצבים צבאיים, דיפלומטיים וכלכליים בינלאומיים; (ה) התפתחות מגמות ומטרות אוטונומיות שונות בקרב השכבות העיקריות והדרישות שהעמידו אלו מצדן כלפי השליטים. במידה שהתפתחו מתיחויות וסתירות חזקות בין הגורמים השונים האלה, ובפרט במידה שהדגישו השליטים מטרות

„בזבזניות“ מאד שהתישו את המשאבים הקיימים במשק ובכוח־האדם, או במקרה שהתפתחו מגמות מדיניות אוטונומיות תקיפות בקרב שכבות שונות. נתפסו השליטים לעתים קרובות בקרני הדילמות היסודיות שהיו גלומות בעצם המגמות, המטרות וקווי־המדיניות שלהם.

במצבים מעין אלה יכלה להכריע את הכף נטייתם של השליטים לקיים פקוח פעיל מדיניים אלה, וכך נולדו כוחות שהיה בהם כדי לערער את שיווי־המשקל העדין בין פעילות מדינית לאפאתיה מדינית, שיווי־משקל שבו היתה תלויה רציפותם של משטרים אלה.

במצבים מעין אלה יכלה להכריע את הכף נטייתם של השליטים לקיים פיקוח פעיל על שכבות שונות, להגביר בכך את תקפם של כוחות מסורתיים, להחריף את הסיכר סוכים בינם לבין השכבות הגמישות, הפתוחות יותר, ולהחריב את הקבוצות והשכבות ה„חפשויות“ יותר או להרחיקן מעל השליטים.

התביעות המופרזות שהיו השליטים מפתחים במצבים שכאלה, ההוצאות הגוברות של כספי־ציבור, וכתוצאה מכך — הכבדת עול המסים והגברת האינפלציה, אם לא נבלמו הרי לעתים קרובות מאד היו מכבידות אכפן ביותר על אותן קבוצות שבניינן הכלכלי מיוסד על מקורות גמישים יותר, אף נוטות היו לדלדל את המקורות האלה.

דילדול זה עשוי היה ללבוש צורות שונות ומשתנות: „אפאתיה“ דמוגרפית מפורשת ובעקבותיה הצטמקות כוח־האדם, החלשת היסודות הכלכליים העצמאיים יותר וכפיפתם ליסודות שמרניים יותר, אציליים־מורשתיים (או פיאודליים), ודילדולו או בריחתו של הון נייד.

ברגיל היו תהליכים אלה קשורים קשר הדוק ב„התאצלות“ או התאבנות של הבירוקרטיה ובניצול הטפילי המוגבר שהיתה מנצלת את המשק, כמו גם בדילדול המנהיגות המדינית הפעילה המזוהה עם המשטר.

בצמוד לדילדול מעין זה התפתח לעתים קרובות זרם מתמיד של יסודות נכריים אל מרכזי הממלכות. בראשונה היו קבוצות צבאיות נכריות אלו סתם שכירים ועוזרים אישיים של השליטים. ואולם בהדרגה, עם הידלדלות השכבות הילידות והצרכים הגוברים מחוץ ומבית, הצליחו הללו לחדור אל כמה מן העמדות המדיניות החשובות ביותר (כסריסים, מפקדי־צבא ווזירים) ובסופו של דבר — לחמוס כליל את השלטון המדיני העליון.

התפתחות דומה לזו יכלה לחול ביחס לסוחרים נכרים שלפעמים, כמו בביונץ או בקיסרות העותומאנית, הצליחו לתפוס להם בהדרגה מונופול על כל עמדות המסחר ש„נעזבו“ על־ידי הסוחרים המקומיים המדולדלים.

באותם מקרים, כמו באירופה, שבהם לא נידלדלו השכבות האלה, הפעילות יותר מבחינה כלכלית וחברתית, הרי התרחקו מעל השליטים, מעל קווי־מדיניותם ומעל המוסדות המדיניים של החברה, והפכו להיות בתי־גידול למרי ותמורה.

התפתחות מעין זו מגבירה היתה דרך־כלל את רגישותם המרובה של השליטים

החברה לתמורות כלכליות חיצוניות שונות (בנתיבי הסחר או בתנודות המחירים הבינלאומיים) ולתמורות מדיניות (פלישות, חדירת יסודות נכריים), וברגיל היתה מפחיתה את יכולתם וכשרם לטפל בהן ביעילות ובאורח מדינאי. במקרים שכאלה נוטים היו השליטים לעתים קרובות לפתח אותם קווי-מדיניות קצרי-ראות, המבוססים ברובם על נסיון העבר ועל הבנת-המצב שלהם, המוגבלת וההפכפכת — קווי-מדיניות שחתרו ברובם להגביר את פיקוחם שלהם, כשהם רואים בהחמרת הסייגים על הקבוצות החברתיות העיקריות את האמצעי העיקרי לטפל בצרכיהם הפנימיים והחיצוניים; קווי-מדיניות אלה אף לא היו הולמים את מצבן המשתנה של חברות אלו.

יא

הנה כי כן, הסיבות וההנמקות לירידתן של קיסריות אלה, כפי שנמנו על-ידי ההיסטוריונים, כגון דילדול המקורות הכלכליים, הנטל הגובר של ביורוקרטיה טפילית „מאוצלת“-למחצה, שקיעת הרוח האזרחית ולחץ מבחוץ, ניטיב להבינן אם נראה שרשיהן נעוצים בתכונות-היסוד של המשטרים המדיניים של קיסריות אלו ואין הן בגדר תירוצים כלליים לירידתן של כל משטר מדיני, או תאונות היסטוריות סתם.

אף שפל המשטרים המדיניים נתונים בהכרח להשפעת תביעות ולחץ מבחוץ, הרי רגישותן המיוחדת של קיסריות אלו לתביעות ולחצים מעין אלה ולתנודות כלכליות בינלאומיות נעוצה היתה, ראשית, בהטעמה המרובה שהטעימו שליטיהן את המטרות הצבאיות והאקספנסיוניסטיות; ושנית, בתלותם של שליטים אלה במקורות שונים, ששפיעתם היתה תלויה במצבים כלכליים בינלאומיים מעין אלה. הסכנות שנשקפו למשטרים מדיניים אלה מנטל מסים ואינפלציה מופרזים, אף אלו שרשיהן היו נעוצים במחיר הגבוה של הגשמת מטרותיהם של השליטים ובמידת חשיבותם הגדולה של מקורות גמישים שונים לגבי הגשמתן של מטרות אלו ולגבי מעמדם המדיני הכללי של שליטי הקיסריות האלו.

בדומה לכך, הרי אף שפל המשטרים המדיניים נתונים להשפעת יעילותו ונאמנותו המדינית של הסגל המינהלי הקיים בתוכם ותלויים בו, הנה רגישותן המיוחדת של קיסריות אלו לפעולתה של הביורוקרטיה ולאפשרות „התאצלותה“, התנפחותה היתירה ו„טפילותה“, מושרשת היתה, קודם-כל, בעובדה שהביורוקרטיה היתה בידי השליטים המכשיר העיקרי להגשמת מטרותיהם ולמאבקם עם יריביהם המדיניים; ושנית, בסכנה המתמדת של דילדול המשאבים החפשיים עקב הסגות-גבול מצד קבוצות אציליות ומסורתיות שונות. ולבסוף, הרי רגישותם של משטרים מדיניים אלה לגבי סבילות-יתר מדינית, או עמדה „שלא מן העולם הזה“, או היעדר מה שכמה מן ההיסטוריונים קראו לו „רוח אזרחית“, נבעה מכך שתלויים היו בקיום מידה ידועה של השתתפות מדינית פעילה — ולא רק בהזדהות כללית עם המשטר או עם השליטים.

יב

הניתוח שהגיענו עד כאן עשוי גם לסייע לנו בהערכה השיטתית של התנאים והכוחות שאולי השפיעו על ההבדל במידת התפתחותם של תהליכי התמורה וההתפוררות האלה בקיסרויות השונות.

אמת נכון, הבעיות הפלליות שהותו למעלה נעוצות היו בתכונות היסוד של המבנים החברתיים והמדיניים של כל הקיסרויות האלו, ומשותפות היו, ואם גם במידות משתנות, לכולן.

ואולם, עצם דרכי התפתחותן של בעיות אלו, ועצם התהליכים שחוללן, שונים היו בקיסרויות השונות בהתאם לקונסטלציה המיוחדת של התכונות המבניות שהוטעמו למעלה, של תהליכים חיצוניים שונים שהשפיעו עליהן, ושל מסיבות היסטוריות יחידות בסוגן.

על הגילויים הפנימיים של המבנים החברתיים בקיסרויות אלו, שהשפיעו על תהליכי התמורה שהתחוללו בתוכן ועל תהליכי התפוררותן, יש למנות, ראשית־כל, את טבע מטרותיהם של השליטים — אם היו בעיקרן צבאיות, אקספנסיוניסטיות או מכוונות יותר לקיומו של סדר תרבותי או לקידום כלכלי, וכן את הדרישות שהעמידה הגשמתן של מטרות אלו לגבי סוגי המשאבים השונים המצויים בעין באותה חברה.

שנית, תהליכים אלה של תמורה והתפוררות הושפעו במידה מרובה על־ידי (א) קווי־המדיניות העיקריים שפיתחו השליטים להגשמת מטרות אלו ופעולתם של קווי־מדיניות אלה על כוחן היחסי של שכבות שונות; (ב) שינויים בכוחן היחסי של שכבות מעין אלו כתוצאה מהתפתחות פנימית, כלכלית, דתית או מדינית; (ג) התפתחותם של צרכים פנימיים וחיצוניים וצורות התפתחותם של קווי־המדיניות והשפעתם על כוחן של קבוצות שונות.

במקום השלישי באה הדרגה התחילית של הדיפרנציאציה החברתית והכלכלית בכל חברה נתונה, ובמקום הרביעי — ההרכב החברתי התחילי של חברות אלו, ז. א. הכוח היחסי של קבוצות חברתיות שונות — האצולה, הקבוצות העירוניות השונות והאיפרות, והמידה שבה יכלו השליטים למצוא בתוכן די תומכים להם ולקווייהם המדיניים.

בתוך הקשר זה חשובה היתה גם במיוחד השאלה באיזו מידה היו בנמצא קשרים משותפים, תרבותיים ומדיניים, המאגדים את הקבוצות החברתיות הראשיות האלו ואת השליטים (כמו, למשל, בסדר הקונפוציאני בסין), או באיזו מידה היו קבוצות חברתיות ותרבותיות שונות נושאות ערכים ומגמות תרבותיים וחברתיים עצמאיים ולא הזדהו עִדְגְמִירָה עם השליטים והחברה המדינית.

בתוך הטעמים ה„מקריים“ או ה„חיצוניים“ יותר עלינו לציין שיעורים שונים של לחצים חיצוניים, תנועות־אוכלוסים גדולות, כיבושי נוודים, או תנודות כלכליות בינלאומיות, או המידה שבה קיימת היתה מלכתחילה מידת הטרוגניות אֶתְנִית בחברה נתונה.

בדומה לכך נודעה חשיבות מכרעת לגורמים הגיאופוליטיים האפייניים, למצב הגיאופוליטי של כל חברה מדינית — כמו, למשל, מצבה הגיאופוליטי המיוחד של ביוזן על פרשת-הדרכים בין אירופה ואסיה, בין מזרח ומערב, מצב שהשפיע במידה רבה הן על פגיעותה לפלישות הן על גיבושה העצמי והמדיני. דרך-כלל הרי איזה צירוף של לחצים וצרכים חיצוניים ופנימיים הוא שהיה מחיש את שינוי המשטרים המדיניים של קיסריות אלו. מתוך כך הרי ככל שהחריפו הסתירות הפנימיות האלו ולחץ הצרכים החיצוניים, שאי-אפשר היה לטפל בו על-ידי כוחותיה הפנימיים של החברה, כך דרך-כלל מוחש ומוגבר היה הצבר תהליכי התמורה בחברות אלו.

יג

אין אלו אלא דוגמות מועטות, שהנקל הוא להוסיף עליהן.¹⁰ כל אחד מן הגורמים שבהם נגענו צוין בצורה זו או אחרת על-ידי ההיסטוריונים של חברות אלו, אבל רק במסגרת ניתוח משווה, המתבסס על גישה שיטתית-סוציולוגית, אפשר היה להעריך במלוא המידה את חשיבותם היחסית ואת השפעתם על מצב ספציפי.

במסגרת תכונות-אופי ובעיות אלו אפשר היה להבין ולהעריך אל-נכון את הסיבות ההיסטוריות הכלליות והספציפיות כאחת שעיצבו את התפתחותה הספציפית של כל חברה נתונה. בתוך מסגרות אלו נצטיירו אל-נכון גם אותן סיבות שההיסטוריונים קוראים להן „מקורות” יותר — פעולת האישיות, המסיבות המשתנות, או צירופי הכוחות השונים והמשתנים.

אלו נבדלו בהכרח ממקום למקום, ובמידה ידועה אכן היו מקריות בתכלית. ואולם השפעתן ופעולתן אין להבינה במלוא המידה אלא במסגרת המשטרים המדיניים של קיסריות אלו, של רקעיהן, בעיותיהן הספציפיות ואלו שאנו יכולים לקראן „הרגישויות השיטתיות” שלהן.

אין פירוש הדבר שניתוח משווה מעין זה יכול להמציא הסבר מלא, או תיאור מלא, להתפתחותה של קונסטלציה יחידה-במינה מעין זו, של כל המאורעות ההיסטוריים השונים המתלכדים ברגע מסוים בזמן ובמרחב בתוך חברה נתונה — או מעליה. בעוד שהרבה מאורעות כאלה עשויים להיות פרי התפתחות שיטתית בטיפוסים אחרים של משטרים מדיניים או חברתיים, שהשפיעו על משטרה של איזו קיסרות שבה אנחנו מעוניינים, הרי קונסטלציה זו עצמה היא בהכרח בבחינת מאורע יחיד-במינו שאין להסבירו ביחידותו במונחים של חוקים או תקנות שיטתיים. כן גם אין בניתוח שיטתי או משווה מעין זה כדי להסביר או לתאר התפתחות היסטורית נתונה במובן של מאורע יחיד-במינו או במובן התפתחותה היחידה-במינה של מדינה בתקופה של זמן.

עם זאת ניסינו להראות בדינונו כי ניתוח היסטורי מעין זה, המחפש הסברים סיבתיים להתפתחותן והתפוררותן של שיטות מדיניות, יכול להפיק תועלת מרובה

ומשנה־תוקף מן ההסבר המלא של הנחותיו־הוא במושגים של ניתוח סוציולוגי שיטתי ועל־ידי ניתוח משווה הנגזר מהסבר שיטתי מעין זה.

הערות

- ¹ הדיון מבוסס על ניתוח סוציולוגי משווה של שיטה מדינית־היסטורית, שבה עוסק המחבר מזה שנים אחדות ואשר ייצא לאור עוד השנה ב־ Glencoe Press, Ill. לענין כמה ניסוחים מוקדמים, ר' S. N. Eisenstadt: Political Struggle in Bureaucratic Societies, World Politics, Vol. IX, S. N. Eisenstadt: 1956, מס' 1, ע"ע 37—15; וכן S. N. Eisenstadt: Internal Contradictions in Bureaucratic Politics, Comparative Studies in Society and History, כרך L, מס' 1, אוקטובר 1958, ע"ע 76—50.
- ² A. H. M. Jones: The Decline and Fall of the Roman Empire, History, vol. XL, אוקטובר 1955, מס' 140, ע"ע 277—109.
- ³ N. H. Baynes: The Decline of the Roman Power in Western Empire, ר' reprinted in Byzantine Studies & other Essays, לונדון, 1955, ע"ע 97—33.
- ⁴ A. E. R. Boak: The Role of Policy in the Fall of the Roman Empire, ברבעון Michigan Alumnus, LUI, 1950, ע"ע 281/4.
- ⁵ B. Lewin: Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire, ר' Studia Islamica, IX, 1958, ע"ע 127—112.
- ⁶ G. Ostrogorsky: History of the Byzantine State, אוקטובר, 1956. במקוצר יותר ייצא ניהוח המגמות העיקריות בהתפתחות המבנה החברתי והכלכלי של ביוזן מטר־יעטו ב־ Die Wirtschaftlichen u. Sozialen Entwicklungen des Byzantinischen Reiches. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgechichte XXII (1929), pp. 129—43; Die Perioden der Byzantinischen Geschichte. Historische Zeitschrift, Vol. 163, 1941, pp. 238—254.
- ⁷ Cl. Cahen: L'histoire Economique et Sociale de L'Orient Musulman Médiéval, Studia Islamica, Vol. 1, p. 55, pp. 3—116; Cl. Cahen: Les Facteurs Economiques et Sociaux dans L'Ankylose Culturelle de L'Islam — dans R. Brunsvick & G. E. von Grunebaum — Classicisme et Déclin Culturel dans L'Histoire de L'Islam, Paris, 1958, pp. 159—217; Cl. Cahen: Leçons d'Histoire Musulmane — Cours de la Sorbonne (mim.), Paris, 1958, Vol. 1—3.
- ⁸ K. W. Swart: Sales of Offices in the 17th Century, Nykoff, The Hague, 1949. הסקר הטוב ביותר על השיטה של מימכר משרות הוא אצל
- ⁹ במונה זה השתמש תכופות פ. אלטהיים, בספרו Studies of Roman and Sassanid History, ר' למשל, F. Altheim: Gesicht von Abend and Morgen, 1955.
- ¹⁰ ניתוח שלם וממצה הרבה יותר יינתן בניתוח הבא של המבנה החברתי של הקיסרויות האלו.